

SÖZCÜK HİKÂYELERİ
(SÖZLERDE SAKLI KÜLTÜR)

YAYIN NO: 910

SÖZCÜK HİKÂYELERİ
(Sözlerde Saklı Kültür)
Hatice Şirin

© Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sertifika No: 50417

1. Basım: Şubat 2019
8. Basım: Ekim 2022

ISBN: 978 - 605 - 7931 - 10 - 8

Kapak: *Yasin Çetin*
Sayfa Düzeni: *Nurel Naycı*
Baskı-Cilt: *Çevik Matbaacılık*
Davutpaşa Cad. Besler İş Merkezi No: 20/18-19 Topkapı / İstanbul
Tel: (0212) 501 30 19

Kapak Baskı: *Şekil Ofset*

BİLGE KÜLTÜR SANAT

Nuruosmaniye Cad. Kardeşler Han No: 1 Kat: 1 34110 Cağaloğlu / İstanbul

Tel: (0212) 520 72 53 (Pbx)

bilge@bilgeyayincilik.com www.bilgeyayincilik.com

SÖZCÜK HİKÂYELERİ
(SÖZLERDE SAKLI KÜLTÜR)

HATİCE ŞİRİN

PROF. DR. HATİCE ŞİRİN

Cihanbeyli-Konya’da doğdu. İlkokulu İzmir Kemalpaşa Merkez Cumhuriyet İlkokulu’nda; ortaokul ve liseyi Bornova Anadolu Lisesi’nde okudu. 1990 yılında girdiği Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü’nden 1994 yılında mezun oldu. Yüksek lisans ve doktorasını Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde yaptı. Yüksek lisans tezi Hesên Tufan’ın Şiirleri- Giriş, Metin Sözlük (1998); doktora tezi ise Türkçenin Ses Bilgisi Tarihi Üzerine Bir Deneme (2003) başlıklı olup Prof. Dr. Günay Karaağaç danışmanlığında tamamlanmıştır. 2010’da doçent, 2016’da profesör olan Hatice Şirin, halen Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Eski Türk Dili Anabilim Dalı’nda öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. 2009 yılında Elginkan Vakfı Türk Kültürü Araştırma Ödülü’nü, 2014 yılında Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu Dil Ödülü’nü aldı. 2018’den beri Türk Dil Kurumu Bilim Kurulu asli üyesidir.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	9
HAYVAN HAŞERAT	13
Peygamberdevesi	13
Tahtakurusu	18
Flamingo	20
Güvercin	21
Çobanaldatan	22
Sazan	24
Sıçan	26
Deve	28
Canavar	30
Davar	32
OT, NEBAT	33
Erik	35
Bergamot	37
Ebegümeçi	38
Maydanoz	39
Çiçeği Burnunda ve Hıyar Gibi Adam	41
Akşamsefası	48
Güzelavrat Otu	50
Salkımsöğüt	52
Saman	53
Darağacı	55
BİR KENT, İKİ ÜLKE	57
Lübnan ve Labne	57
Aryan ve İran	59
Mardin	62
UZAY, KAİNAT	64
Çolpan	64
Mars	67
Evren	68
Ozon	71
DERE, TEPE, YOL	72
Tepe	72
Deniz	74
Dalay Lama	76
Uğur	78

GİYİM KUŞAM, AKSESUAR, MAKYAJ	79
Viva Zapata: Tatar Çarığı Çabata	79
Yelek: Avrupa Dillerinde Türkçe Bir Sözcük (I)	84
Don	87
Gala	88
Lizöz	89
Cin	91
Bilezik	92
Küpe	94
Şemsiye	96
Boncuk	100
Maskara	101
Dövme	102
ARAÇ GEREÇ	108
Şömentabla	108
Höllük	109
İlgi ve İlgeç	111
Karandaş: Kurşunkalemin Rusçası	112
Sal	114
HAMUR ÇAMUR	115
Mıncık	115
Lokma	116
GÖSTERİŞ, ÇALIM	117
Fiyaka	117
Caka	118
SAVAŞ, SİLAH, MÜHİMMAT	119
Tabanca	119
Arsenal	122
Kamikaze	123
Amaç	125
KADIN, ERKEK	127
Kezban, Madam, Leydi	127
Karı	129
Yenge	130
Yılın Sözcüğü ve Baba	131
Oğlan: Avrupa Dillerinde Türkçe Bir	133
Sözcük (II)	133
BİR MADEN, BİR MİNERAL	136
Altın	136
Tuz	138
AYNI VE NAKDİ İKİ SÖZ	141
Tümen	141
İpek	142

BİR HASTALIK, BİR İLAÇ	145
Sıtma	145
Eroin	146
İKİ MATEMATİK TERİMİ	147
Sıfır	147
Şey ya da X	149
İKİ RENK	150
Ala	150
Fuşya	151
İKİ ORGAN	152
Bacak	152
Öfke	153
REJİM VE DÜZEN MUHALİFLERİ	154
Çapulcu	154
Bıçkın	156
Çapkın	157
Hovarda	158
Yavşak	159
Lümpen	161
Bağnaz	163
Yüzlü Yüzsüz, Yollu Yolsuz	165
MÜLKİYET	167
Issız	167
Tapu	169
İN CİN	171
Dev, Diva, Tanrı	171
Vampir: Avrupa Dillerinde Türkçe Bir	173
Sözcük (III)	173
POLİTİK AKIM VE DÜZEN	176
Feodalite	176
Şovenizm	178
Faşizm	180
İSKAN, YERLEŞİM	182
Varoş	182
Taşra	184
Teneke Mahalle	185
GAM, TASA, EFKAR	187
Felaket	187
Acı	188
Yazık	189
Bozlak	191
Yas	192
Vurgun	194

İYİLİK, GÜZELLİK, ONUR, ERDEM	196
İyi	196
Yavaş	197
Narin	199
Umut, Ümit	200
Yüz Suyu	202
Donkişotluk	203
ULUSAL KİMLİK	205
Töre	205
Ocak	208
SORU, YANIT	210
Soru	210
Yanıt	211
EYLEMLER	213
Özlemek	213
Gütmek ve Beklemek	215
Alışmak	217
Aramak	218
Güvenmek	220
Sömürmek	222
Bitmek	224
Düşünmek	225
Aldanmak, Aldatmak	227
Üzülme	230
İçerlemek	231
Gücenmek	232
Aldırmamak	234
Tepmek	235
Dinmek	237
Uzlaşmak ve Eğitme	239
Sınamak	241
Boş ve Boşamak	242
Evirmek	245
Dadanmak	246
Dikme ve Diken	247
Ahkam ve Racon Kesme	248
Çıtayı Yükseltme	250
DİĞERLERİ	251
Geçeğen	251
Le Figaro	253
Portmanto Sözcükler	254
DİZİN	257

SUNUŞ

Sözcüklerin kökenleri, anlam dünyaları, toplumsal kültürümüzde ve bireysel yaşamımızdaki rolleri üzerine düşünmem, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne öğrenci olarak girdiğim yıllara, bu yıllarda dil hocalarım Prof. Dr. Günay Karaağaç ve Prof. Dr. Mustafa Öner'den ders aldığım günlere uzanıyor. Bu konuda beni tetikleyen olaysa, Bornova Anadolu Lisesinde öğrenciyken üniversite giriş sınavlarına hazırlanmak üzere yazıldığım özel bir dershanede Türkçe öğretmenimiz olan Hüseyin Toptaş'ın derslerinden birinde *nesne* sözcüğünün *ne ise ne*'den, onun da daha eski bir *ne erse ne* biçiminden geldiğini işitmemi. Çoğu arkadaşımın üzerinde bile durmadığı bu küçük ayrıntı, bende gelecekteki çalışma alanımı belirleyecek kadar etki bırakmıştı.

1995 yılında, mezun olduğum bölüme araştırma görevlisi olarak atanmamla birlikte, Türk dili ve lehçeleri üzerine çalışmalarım da başlamış oldu. İdil-Ural bölgesi Türk lehçelerine odaklandığım ilk akademisyenlik yıllarının ardından, Eski Türkçe (Köktürkçe) alanına yöneldim. Eski Türk yazıtları üzerinde yaptığım söz varlığı çalışmalarını sürdürürken, Türkçe sözcüklerin kökenlerine dair araştırmalarımı da yürüttüm. Etimolojiye dair yazdığım her makale sürecinde, bu konunun sandığım kadar kolay olmadığını, aksine epeyce *çetin cevizlerle* karşı karşıya kaldığımı, içindeki yemişi ziyan etmeden bu cevizin kabuğunu çatlatıp kırmanın bir dizi zorlu aşamayı gerektirdiğini idrak ettim. Köken bilgisi alanında dirsek çürütmüş duayen bilim adamlarından Polonyalı Türkolog Prof. Dr. Marek Stachowski'nin “Bazı kelimelerin asli anlamını açıklamak için bir dilin ses tarihini ve sözcük yapım yollarını bilmek yetmez. Bu dili konuşan milletin kültür tarihine, etnolojisine dair çeşitli bilgilere de sahip olmak gerekir” şeklinde özetlediği yöntem, bu süreçte çalışmalarına rehber olurken, köken bilgisi konusunun

önemli isimlerinden hocam Prof. Dr. Günay Karaağaç'ın bir makalesinde okuduğum "Etimoloji çalışmalarının ana hedefi, diller arasında büyük ölçüde ortak olan ses değişmelerini izlemek değil, bir toplumun önceki ve sonraki bilgi ilişkisini belirleyerek, dil yoluyla, o toplumun dil ve düşünce dünyasının haritasını çizmek; fotoğrafını çekmektir." cümlesi de aklımdan hiç çıkmadı.

Anahtar sayılabilecek bu yöntemleri izleyen bir araştırmacı -basit bir örnek verecek olursak- Türkiye Türkçesindeki *yeşer-* eyleminin özgün anlam dünyasının "yeşilleşmek"ten ibaret olmadığını, kökününse *yeşten* farklı bir biçime gidebileceğini dikkate alır. Nitekim Türkçe yazılmış en eski belgeleri incelediğinde bu eylemin asıl biçiminin *yaşar-*, anlamının "yeşilleşmek" dışında "ıslak, nemli hale gelmek", kökünün *yaş* olduğunu, özgün anlamı "ıslak" olan *yaş* sözcüğünün "taze"den "yeşil sebze"ye, "nemli"den "gözyaşı"na, "genç"ten "doğuştan beri geçen ve yıl birimi ile ölçülen zaman"a kadar bir dizi semantik dallanma yaşadığını, neredeyse bin yıl önce kaydedilmiş yazılı tanıklarla görür: *bu söğüt yaşarıp amtı kurumuş* "Bu söğüt yeşillenip şimdi kurumuş."; *yaş süñükleri inaru berü anta monta saçılıp* "taze kemikleri ileri beri oraya buraya saçılıp..." Ayrıca *yaşar-* eyleminin biçimsel bir değişime uğramaksızın Türkiye Türkçesine intikal ederken, aynı eylemin /y/ ve /ş/ seslerinin komşu ünlüleri incelten etkisiyle *yeşer-* şeklinde geliştiğini, böylece anlam dallanmasıyla aynı sözcüğün birincil ve ikincil biçimlerde kullanımının sürebileceği sonucuna ulaşır.

XIX. yüzyılda Danimarkalı ve Alman bilim adamları Rasmus Rask, Karl Verner, Jacob Grimm ve August Schleicher tarafından geliştirilen karşılaştırmalı-tarihi metot, Türkolojiye de uygulandığından bu yana, Türk dili alanında büyük gelişmeler kaydedildi; çok ciddi ve önemli eserlere imza atan yerli ve yabancı Türkologlar yetişti; yetişmeye de devam ediyor. Dolayısıyla bugünkü birikimimi, yukarıda adlarını zikrettiğim üniversitedeki hocalarıma olduğu kadar, pek çok esere imza atmış değerli bilim insanlarına -W. Bang Kaup'tan Reşit Rahmeti Arat'a, Gyula Németh'ten Hasan Eren'e, Wilhelm Thomsen'den

Marcel Erdal'a, Gerhard Doerfer'den Semih Tezcan'a, Sergei G. Klyastorniy'den Talat Tekin'e, hocalarım Günay Karaağaç'a, Mustafa Öner'e, meslektaşım ve dostum Özkan Öztekten'e ve adlarını teker teker anamadığım için beni bağışlamalarını umduğum birbirinden değerli duayenlere borçluyum.

Elinizdeki bu kitabın temeli, 13.02.2013 tarihinde "Sovyet Türkleri *meyhaneye* neden *kabak* der?" başlığı altında bir yazıyı sosyal medya sayfamda paylaşmamla atıldı. Arkadaşımdan, öğrencilerimden, meslektaşlarımdan aldığım olumlu yorumlar, sözcükler üzerinde yeniden düşünmemi, bu sözcüklerin kökenleri ve eski anlamlarını sunmamın yanı sıra edebiyattaki ve genel olarak sanatın her türündeki yansımalarıyla yeniden değerlendirmemi, böylece akademik bir yazıyı imbikten geçirerek herkesin okuyabileceği hale getirmemi sağladı. Buradaki her yazı, hep bir duygunun eşliğinde yazıldı. Kimi zaman umutlu, kimi zaman kırgın, kimi zaman kızgın, kimi zaman yorgun ve bitkin, kimi zaman neşeli, kimi zamansa çaresiz hissettiğim anlarda yazdığım yazılardı. Sosyal medya sayfamda paylaştığım bu yazıları akademik formatta yazmadığım için kullandığım kaynakları da kaydetmemiştim; ancak bunları bir kitapta toplama düşüncesini hayata geçirirken, bu konularla ilgili benden önce atılan adımlara, sarf edilen emeklere duyduğum saygıdan dolayı yararlandığım kaynakları her yazının sonunda vermeye çalıştım.

Bu yazıları kitap haline getirmem için beni teşvik eden herkese, özellikle de basımından önce kitabı baştan sona okuyan sevgili meslektaşlarım Dr. Ülkü Polat ve Doç. Dr. Özkan Öztekten'e teşekkür ediyorum.

Ekim 2018
Bornova-Şakran

HAYVAN HAŞERAT

Peygamberdevesi

Asur kralı Asurbanipal'ın hazırlatıp Ninova kütüphanesinde depolattığı çiviyazılı tabletler arasında M.Ö. 2300 civarında yazılmış Sümerce-Akadça bir sözlük (Urra=Hubulla) vardır. Tabletlerden üçü zoonimiye ayrılmış olup düzkanatlı böcekler listesinde peygamberdevesi, *buru.En.ME.LI* adıyla kaydedilmiştir. Sözcük kelimesi kelimesine “ölülerle iletişim kurabilen sihirbaz; kâhin” karşılığındadır. Başının tam altındaki kısaçak olarak kullandığı ön bacaklarının meditasyon yaparcasına, hatta dua edercesine bir pozisyonda durması, avını bu şekilde zen-budist veya bir derviş sabrıyla beklemesi, gelecek saldırılardan korunabilmek için üzerinde bulunduğu yaprağın, çiçeğin, hatta taşın rengini alabilecek kamuflaj yeteneği, kafasını 180 derece döndürebilmesi, peygamberdevesinin ilk çağlardan bu yana doğaüstü güçlere sahip bir canlı muamelesi görmesini ve kültürel sembolizmlerle donatılmasını sağlar. O tüm dünyada mitolojik ve dinî bir sarmal içindedir. Eski Mısır Ölüler Kitabı'nda (M.Ö. 1555-1350), ölmüşlerin ruhuna yeraltında kılavuzluk eden ve onları büyük Tanrı Osiris'le buluşturan “minör bir Tanrı”dır. Bu motifi Fransız folklorunda daha yaşamsal bir boyutta görürüz: Kaybolan çocuklara parmağıyla gidecekleri istikameti peygamberdevesi gösterir. Güney Afrika Khoi kabilelerinde peygamberdevesinin, dünyaya gelen ilk canlı, diğer canlıların yaratıcısı ve büyük Tanrı Kaggen'in yeryüzündeki tecessüm etmiş biçimi olduğuna inanılır ve “Khoi'ların Tanrısı” anlamını taşıyan *hottentotsgot* sözcüğüyle adlandırılır.

O, yeryüzündeki en karizmatik ve grotesk böceklerdendir. Görüldüğü hemen her bölgede mitolojik ve dinsel metaforlarla adlandırılır. Pastoral şiirin öncüsü Grek şair Theocritus, M.Ö. III. yüzyılda 10 numaralı İdil'inde ona “dua eden kâhin, münecim”

anlamına gelen *mantis religiosa* demiş. Ve bu ad, taksonominin babası İsveçli zoolog C. Linnaeus tarafından 1758’de benimsenip Avrupa dillerine ya doğrudan geçmiş ya da tercüme edilmiş: İngilizcesi *praying mantis*, İtalyancası *mantoidei*, Fransızcası *mantodea* vd. Dil milliyetçiliği hayli yüksek olan Almanlar, Grekçe sözcüğü alıntılanmamış, tercüme etmişler: *Gottesanbeterin* “Tanrı’ya dua eden”. Rusça ve Ukraynacası *bogomol* “Tanrı’ya dua eden” anlamında. Diğer Slav dillerinde (Bulgarca, Makedonca, Sırpça, Hırvatça), aynı sözcüğe küçültme eki getirilmiş ve “dua eden ufaklık” anlamı *bogomolka* denmiş.

Hayvanlar dünyasında bu denli “Tanrı’ya adanmışlığın” eşine benzerine zor rastlanır. Dış görünüşünün çekirgeyi andırmasından dolayı kimi kültürlerde çekirge anlamı sözcüklerle birleştirilip adı konmuş: Ural dil ailesine mensup Macarcadaki adı *imádkozó sáska*, Fincedeki adı *rukoilijasirkka* olan bu “mübarek” mahlukun ismi, mezkûr dillerde “dua eden çekirge” demek. Kanatlarıyla birlikte ön bacaklarını iki yana açtığında, zat-ı şahanesinde sema eden bir Mevlevi dervişi misali “mutasavvıf” özellikler de saptanmış. Bu sebeple Kazan Tatarcasında ona *sufi çikértke*, Başkurtçada *sufiy şinertke* yani “mutasavvıf çekirge” denir.

Bacaklarının bir böceğe göre olağanüstü uzun, ince ve çevik olmasından dolayı Arap ve İbrani kültürlerinde deve ve at anlamı sözcüklere iliştilirip adlandırılmış. Bir rivayete göre hac yoluna çıkan Müslümanlara, Mekke istikametini gösteren bir rehberdir. Arapçada, bu hayvana *feresü'n-nebiyyi* “peygamber atı” denir. XVI-XIX. yüzyıllara ait Osmanlıca sözlüklerde *Tanrı deveciği* adıyla kayıtlıdır; “Tanrı”nın yerini “peygamber”in alması ise muhtemel bir Arapça etkisidir. İbranicede “Süleyman’ın devesi” anlamına gelen *gamal şlomo* söz öbeği kullanılır. “Mübarek”in Kazakçada Süleyman peygamberin babası Davut peygamberin adıyla anılması ve *devit* denmesi, Türk lehçeleri içindeki en ilgi çekici adlandırmayla karşı karşıya getirir bizi. Kazak çocuklarına sıkça anlatılan *Karlıgaş pen Devit* (Kırlangıç ve Peygamberdevesi) adlı masalda, kırlangıç yavrularını yemeye çalışan yılanın gözlerini ön bacaklarıyla çıkaran peygamberdevesi, cesaret ve

yardımların alegorik bir yansımasıdır. Burdalık bölgesi Türkmenlerinin peygamberdevesini *yılangözçıkarcı* olarak anmaları, yumurta için kuş yuvalarına dadanan yılanların gözlerini, bıçkı dişli ön ayaklarıyla vurup çıkardığı efsanesinin Orta Asya Türklerindeki yaygınlığı yüzündendir. Türkmencedeki yaygın adı ise “Allah’ın atı” anlamı *hudayati*’dir. Türkmencenin diyalektlerinde *hüdaydüye* “Hüda devesi” ve *bişikçi* “beşikçi” de denir. Son sözcük, ön bacaklarını birbirine kavuşturup avını beklerken kimi zaman beşik gibi sallanmasından ötürüdür. Özbekler de bu özelliğine vurulmuş olmalı ki, ona “beşik depreten” anlamı Özbekçe bir söz öbeği olan *beşiktervatar* demişler.

İranlılar medrese hocalarına ve mollaların başı olan büyük din bilginlerine *ahund* derler. Peygamberdevesine de antropomorf biçiminden, “mütedeyyin” hasletinden ve “takva ehli” olmasından dolayı Farsçada *ahundek* adını vermişler. *Ahundek*, “molla” anlamı *ahund* sözcüğünün küçültme ekli biçimidir. “Mollacık” demek!

Dağ, tepe, ırmak gibi engelleri yiyecek uğruna aşabilmesi, çiftleşme esnasında erkeğin kafasının dışı tarafından yenmesi, yiyecek bulamadıklarında kendi türünü bile mideye indirmesi, Çin kültüründe “hırs” ve “tamah” sembolü olarak görülmesine neden olur. T’ang Hanedanlığı dönemi şairlerinden Lo Hung-Hsien, “insan doğası gereği asla tatmin olmaz, bir fili yutmaya çalışan yılan ve bir ağustosböceğine hücum eden peygamberdevesine benzer.” der. Çilehaneye çekilmiş bir derviş misali sakince avlarını beklemeleriyle tezat oluşturan ani ve şedid avlanmaları, kendisinden büyük canlılarla kıyasıya mücadeleleri, Çin ve Japon kültürlerinde güç, cesaret ve gözü karalığı da simgelerken, Çin savaş sanatı Kung Fu tekniklerine ilham olmuştur. Bir Çin atasözünde “Bir kağnıyı durdurmaya gücü yetmese de, bunu deneyecek acarlığı vardır.” şeklinde tanımlanan peygamberdevesi; Çince *螻蛄* imleriyle gösterilir. İlk im (*táng*) “ağustosböceği”, ikincisi *láng* “yusufçuk”) anlamındadır. X. yüzyıldan itibaren Çinliler bambu kafeslerde peygamberdevesi besleyip birbirleriyle dövüştürür ve galip gelenin mağlubu yemesini izlerlerdi.

Peygamberdevesine Kırım Tatarcasında *şeytanatı* denir. Arapçanın (*feres iblis*) ve Fransızcanın (*cheval du diable*) bazı diyalektlerinde de aynı anlamı taşıyan sözcükler kullanılır. Şeytanla özdeşleştirilmesi, Kırgızcadaki *caaçı* “yay ustası savaşçı” ve Japoncadaki *kamakiri* “orak kesiği” adları, peygamberdevesinin karıştını kendi içinde barındıran iki zıt (Tanrısal ve demonik) kutbuyula, “yin yang”, hatta “diyalektik” felsefeyi haiz olduğunu gösterir.

Peygamberdevesi, yüzyıllar boyunca sanat ve edebiyata da konu olmuştur. Salvador Dali, Jean-François Millet’in Louvre’de sergilenen *L’Angélu* (1857-59) adlı tablosundaki kadını, duruşundan dolayı peygamberdevesi ile özdeşleştirmiş; bu tablodan esinlenerek 1934’te *Atavism at Twilight* (Kunstmuseum, Bern) adlı resmi çizmiştir. Dali’nin tablosundaki erkekte baş yerine bir kafatası, göğüs kafesinde ise kalbin bulunduğu yerde bir delik vardır ki bu boşluk sanat eleştirmenlerince, dışı tarafından ısırlarak koparılmış olarak yorumlanır.

Türk edebiyatında da zaman zaman konu edilen peygamberdevesi, Adalet Ağaoğlu’nun öykülerinden birinde, hem kutsanmış hem de lanetlenmiş bir varlık olarak kadınla özdeşleştirilmişti: “Yavaş yavaş anımsıyorum: Bir zamanlar mükemmel bir peygamberdevesi olmayı düşlemiştim. Güneye, Akdeniz’e sık indiğim zamanlarda, bir seferinde taraçada otururken şişe ağzına tünemiş bir peygamberdevesi görmüştüm. İpincecik, uzun, kol gibi bir çift ön ayak, yine çok ince uzun arka ayaklar. Ön ayaklar, insan gibi dua edercesine birbirine çapraz bitişmişti. Mantis Religiosa? Arka ayaklar üçgenin dik açısı kadar kıvrılabiliyordu. Üçgen bir baş, dışa fırlak bir çift göz. Hayvanın büyüüne kapıldım. Dakikalarca gözledim onu. Tepesinde görülür görülmez tellere benzer bir çift duyarga. Bunlar acaba taraçada esintiden mi böyle titreşip duruyor, yoksa ses alıcısı gibi duyarlı, dikkat kesilmiş, durmadan bir şeyleri kayıt mı ediyordu? Yoksa hayvan, türünün lanetlenmiş Cassandra’sı mıydı?”

Üçgen kafasıyla, gagamsı burnuyla, pörtlek gözleriyle dünya dışı yaratıklara esin kaynağı olmuş; sinema ve çizgi filmlerde

gördüğümüz pek çok “uzaylı” onun sayesinde tecessüm edebilmiştir. Kısacası peygamberdevesi insanoğlu tarafından hem takdis hem de tel’in edilerek adlandırılmış nadide canlılardan biridir.

Kaynaklar

- Abduldayev, E. - İsayev, D. red. (1969). *Kırgız tilinin tüşündürmө sözdüğü*, Frunze.
- Abdullin, İ. A. vd. (1977-1981). *Tatar Têlênêj Anlatmalı Sözlêgé*, Tom 3, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Ağaoğlu, Adalet (2001). “Tanrı’nın Sonuncu Tebliği”: *Toplu Öyküler*, İstanbul: YKY.
- Ataniyazov, Soltanşa (2004). *Türkmen Diliniñ Sözkökü (Etimologik) Sözlüğü*, Aşgabat: Miras.
- Babaş-B.-Eset- H.-Erbol-J.-Telgoja vd. red. (1999). *Kazak Tilinin Sözdigi*, Almatı: Kaz. Resp. A. Baytursınulı Atındağı Til Bilimi İnstitutı.
- Beekes, Robert S. P. (2009). *Etymological Dictionary of Greek*, Brill.
- Budge, E. A. Wallis (1909). *The Book of Opening the Mouth. Vol. I. The Egyptian Texts with English Translations*. Routledge.
- Dunmore, Charles W.-Fleischer, Rita M. (2004). *Medical Terminology: Exercises in Etymology*, F.A. Davis Company: Philedelphia.
- Liddel, Henry George-Scott, Robert (1996). *Greek English Lexicon*, Oxford: Clarendon Press, 9th edition.
- Prete, Frederick R.-Wells, Harrington-Wells, Patrick H. (1999). “The Predatory Behavior of Mantids: Historical Attitudes and Contemporary Questions”: *The Praying Mantis*, Johns Hopkins University Press. Sherman, Josepha (2008). *Storytelling: An Encyclopedia of Mythology and Folklore*, London-New York: Routledge.
- Rothman, Roger (2015). *Tiny Surrealism: Salvador Dalí and the Aesthetics of the Small*, University of Nebraska Press.
- Steingass, Francis Joseph (1977). *A Comprehensive Persian-English dictionary, including the Arabic words and phrases to be met with in Persian literature*. London: Routledge & K. Paul.
- Stookey, Lorena Laura (2004). *Thematic Guide to World Mythology*, Greenwood Publishing.
- Wehr, Hans (1976). *A Dictionary of Modern Written Arabic* (Ed. J. Milton Cowan). London: Harrap.
- Williams, Charles Alfred Speed (1976). *Outlines of Chinese Symbolism and Art Motives: An Alphabetical Compendium of Antique Legends and Beliefs, as Reflected in the Manners and Customs of the Chinese*, Dover Publications: New York.

Tahtakurusu

Günün birinde beynimi, kelimenin tam anlamıyla “tahtakurusu” kemirdi. *Tahta* anlaşılıyor da *kurusu nedir acaba?* Ne kurusu, neyin kurusudur?

Tahtakurusunu, ağaca, ahşaba dadanan, ağaçtan yapıldığı için kitabı da kemiren *tahtakurdu* ile karıştırmamak gerek. Sadece isim benzerliği var bunlar arasında. Tahtakurusunun İngilizce, Almanca, Arapça ve Rusça gibi dillerdeki karşılığı “yatak böceği” anlamına gelen sözcükler. Kan emmek için yatak kenarlarında ve içlerinde sinsice yuvalandıklarından ötürü bu adı almış.

Leiden Üniversitesinden Türkolog U. Bläsing “tahtakurusu”-nu konu alan makalesinde, bu böceğe Kıpçak Türklerince *kandalay* dendiğini, sözcüğün biçimsel farklarıyla birlikte listelemiş. Makalede, XIV. yüzyıldan beri Kıpçak metinlerinde geçen *kandalayın* olası Moğolca kökenine dair uzun bir müzakere okuruz.

Bizi asıl ilgilendiren *tahtakurusu*, sadece Türkiye topraklarında kullanılan bir sözcük. Bu kan emiciye *kandalay* demeyen Oğuz Türklerinin dilinde (Kırım Tatarcası, Azerice, Türkmençe, Gagavuzca) *tahta biti / tagtabiti / tafta biti* diyorlar. *Tahta ve bit* sözcükleri anlaşılır bir beraberlik sunuyor bize... *Kurusu* ise hala muamma.

Oysa bu muamma, 1962’de Ankara’da yayımlanan *Németh Armağanı*’nda çözülmüş. Avusturyalı Türkolog A. Tietze yazmış: *Tahtası* bildiğimiz “tahta”; *kurusu* ise Grekçe *korios* (κοριός) imiş. Sözün kıyası, Grekçede *korios* zaten “tahtakurusu” demekmiş. Latin harfleriyle bile yazınca Google görsellerde bu koyu kırmızı-kahverengi parlak kabuklu kan emici böcek çıkıyor karşımıza. Böylece Farsça kökenli *tahta* ile Grekçe kökenli *korios* birleşmiş, mis gibi bir melez sözcük dünyaya gelip Türkçeleşmiş:

Arsenal

Arsenal, İtalyanca *arsenale* sözcüğünün İngilizcede aldığı biçim. Ünlü futbol takımının adı olmadan yüzyıllar önce “mühimmat deposu, cephanelik” anlamındaydı. 1886’da futbol takımını kuranlar, Woolwich kentindeki mühimmat deposunun işçileri olduğu için bu adı aldı. Takımın logosunun, ağzı doğuya dönük bir savaş topu olması da bu yüzden.

Kelimenin kökeni Arapça *dārū š-sinā’a* (دار الصناعة) “imalathane, atölye”dir. Arapçada devlet eliyle işletilen ve özellikle denizcilikte kullanılan askerî teçhizat üretimhaneleri için de kullanılırdı. Akdeniz dillerinde “gemi ve askerî malzeme üreten ve bunların tamiriyle bakımını yapan atölyeler”, Arapça *dārū š-sinā’a* nın farklı telaffuzlarıyla adlandırıldı. G. S. Colin ve Cl. Cahen’in *The Encyclopaedia of Islam*’a yazdıkları *Dār al-Şinā’a* maddesinde, Arapça sözcüğün Kastilya dilinde *ataruzana*, *arsenal*, *darsena*; Katalan dilinde *darsanale*, *drasena*; İtalyancada *arsenale*, *darsena*; Malta dilinde *tarzno* biçiminde telaffuz edildiğini ve Osmanlı Türkçesine *tersane* olarak girdiğini yazar. Osmanlıcadan da Grekçeye, Suriye ve Mısır Arapçasına geçer.

Almanlar böyle kelimelere *Wanderwort* “dolaşan sözcük” diyor. *Çay*, *kahve*, *şeker* hep dolaşan sözcük. Türkçe *yoğurt* da öyle.

Kaynaklar

- Colin, G.S.-Cahen, Claude, (1960). “Dār al-Şinā’a”, *Encyclopaedia of Islam*, Vol. I, Leiden-New York: E. J. Brill, 132-134.
- Kahane, Henry et Renee-Tietze, Andreas (1958). *The Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin*, Urbana: University of Illinois.
- Long, David (2014). *A History of London in 100 Places*, London: Oneworld Publications.
- Trask, Robert Lawrence (2000). *The Dictionary of Historical and Comparative Linguistics*, Chicago-London: Routledge.

Amaç

Türkçenin ilk sözlüğü *Divanü Lugâti't-Türk*'te *er kuşug amaç-ladı* cümlesi geçer. “Adam kuşu hedef aldı” anlamında. Türkçede ilk defa XI. yüzyılda görülmeye başlanan *amaç*, “ok hedefi”; *amaçlamak*, “okla hedeflemek”; *amaçını urmak*, “hedefi vurmak” demektir. *Amaç*, Oğuz boylarıyla birlikte *umaç* ve *omaç* biçimlerinde Anadolu topraklarına kadar geldi ve asırlarca kullanıldı. 1417’de Halep’te derisi yüzülerek öldürülen Seyyid Nesimi, şiirlerinden birinde şöyle der: *kazadır kaşlarıñ kavsi kaderdir kirpiğih sehmi / beni omaç için aynıñ bu ma'niden nişan etti* “Kaşlarının yayı alınıyazısıdır, kirpiğinin oku kaderdir / Gözlerin beni bu maksatla hedefleyip nişan aldı.” Kelime, bir başka idam kurbanı şair ve devlet adamı *Kadı Burhaneddin Divanı*’nda şöyle geçer: *gamzesi tiri ne hacet yüreğim omacına / ol yaralanur kaçan ki yar kemani depretür* “Yüreğimin hedef tahtasına yan bakışının oku ne gerek / Sevgili kaşını oynattığı anda zaten o (yüreğim) yaralanır.”

Bu sözcüğün XI. yüzyılda “saban” anlamı da vardı. “Saban” nasıl olur da “ok hedefi” anlamı kazanır? Eski Türkçenin etimolojik sözlüğünün yazarı İngiliz Türkolog Clauson, *amaç* sözcüğünün Türkçeye Farsçadan geçtiğini yazıp şöyle bir etimoloji öyküsü kurgular: “Türkler, ilk kez tarımla uğraşmaya başladıklarında alınmış bir kelimedir. Farsça *amaç* esasen “saban” anlamında; sonradan “saban tarafından atılan toprak yığını”, buradan “atılacak oka hedef oluşturan toprak yığını” ve nihayet “atılacak ok için uygun bir mesafe; ok hedefi” anlamları kazanır.

Avusturyalı Türkolog A. Tietze, 2002’de yayımlanan etimoloji sözlüğünde “*amaç* kelimesi aslen Türkçe olsun olmasın, bugünkü Türkçede birçok *neologismus*la beraber, genç neslin dilinde

yayılmakta ve *hedef* kelimesinin gittikçe kaybolmasına sebep olmaktadır.” diye yazar.

Bence de Türkçe kökenli olup olmamasının önemi yok. Önemli olan Özdemir Asaf’ın satırlarında ahenkle dans etmesi: *Olumsuz şeyler amaç olamaz. Örneğin sevmemek amaç olamaz. Sevmenin de amaç olması güzel bir şey değildir. Öyleyse sevgi amaç olamaz, olursa sevgi olmaz.*

Kaynaklar

- Asaf, Özdemir (2006). *Özdemir Asaf’ça*, İstanbul: Epsilon Yayınevi.
- Divanu Lugâti’t-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, (Ahmet Bican Ercilasun-Ziyad Akkoyunlu), Ankara 2014: TDK Yayınları.
- Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I-VIII* (1995-1996). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- Tietze, Andreas (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, İstanbul-Wien: Simurg Yayınları.